



## NAHÇIVAN'DA ERKEN TUNÇ ÇAĞI BULUNTULARI IŞIĞINDA SANATSAL YAPI

**Dr. Toğrul HALİLOV**

AMEA Nahçıvan Bölümü, Azerbaycan

*x.toqrul@gmail.com*

### Öz

Bu makalede Erken Tunç çağında Nahçıvan'da sanatkarlık üzerinde durulmaktadır. Bu anlamda taş işleme, kemikçilik ve seramikçiliğin Nahçıvan'ın en eski sanat alanları olduğu ifade edilebilir. Ayrıca seramik ve kemik ürünlerinin boyutu, biçimi, desenleri, yapıldığı malzeme ve teknolojisine göre farklılık oluşturdıkları belirtilmektedir. Nahçıvan seramikçilerinin yapmış olduğu kil kaplar, sofrta ve mutfak seramiğı olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Karşılaştırmalı araştırma sonucunda belirlenmiştir ki Nahçıvan'da en eski çalışma aletleri taştan ve kemikten yapılmıştır. Metal işleme ile ilgili olarak sonraki dönemde yeni tip el aletlerinin yapıldığı vurgulanmaktadır.

**Anahtar kelimeler:** El Aletleri, Taş, Kemik, Erken Tunç Çağı, Nahçıvan

### FINDS FROM THE EARLY BRONZE AGE STRUCTURE IN THE LIGHT OF ARTISTIC MEDIUM IN NAKHCHIVAN

#### Abstract

In the article was researched craftsmanship matters in Nakhchivan in Early Bronze Age. It has possible to expression that, stone and ceramics have been the oldest arts in Nakhchivan. In addition, the size of the ceramic and bone products, shape, pattern made difference for the materialis and technology made. Clay pots making by Nakhchivan ceramicists divided into two groups: cerramic tableware and kitchenware. It has defined at the result of comparative search that, old working tools made of stone and bone in Nakhchivan. At the same time in this article was noticed new types of tools are made in a subsequent period connected with metalworking.

**Keywords:** Labour Tools, Stone, Bone, Early Bronze Age, Nakhchivan

### GİRİŞ

Azerbaycan'ın tüm bölgelerinde olduğu gibi Nahçıvan'da da Erken Tunç çağına ait birçok arkeolojik yerleşimler vardır. I. Kültepe, II. Kültepe, Ovçular tepesi, Mahta Kültepesi, Halac, Arapyengice vb. böyle yapılardandır. Bu yapılardan bulunan arkeolojik bulguların araştırılması sonucunda Erken Tunç çağı insanların yaşam tarzını, meşguliyet ve sanat alanlarını, kabileler arası karşılıklı ekonomik-kültürel ilişkileri ve diğer konuları öğrenmek mümkündür.

Azerbaycan arkeolojisinde en bilimsel konulardan birini Nahçıvan'daki Erken Tunç çağına ait sanat alanlarının öğrenilmesi oluşturmaktadır. Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinde zengin doğal hammaddelerinin olması, eski zamanlardan başlayarak bu topraklarda çeşitli sanat alanlarının oluşması için ortam oluşturmuştur. İnsanlar tarihin çeşitli dönemlerinde

olduğu gibi Erken Tunç çağında (M.Ö. IV-III) çeşitli sanatkarlık alanları ile uğraşmışlardır. Seramikçilik, metal işleme, dokuma, taş işleme v.b. bu çağın ilginç alanlarından. I. Kültepe ve çevresinde yapılan arkeolojik araştırmalar sırasında bu sanat alanları ile ilgili pek çok arkeolojik malzemeler bulunmuştur.

### 1. Taş İşleme Sanat Alanı

Taş işleme, Nahçıvan'ın eski işçilik alanıdır. Bu sanat alanı, tarihi paleolit döneminden başlar. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin topraklarında en eski taş iş aletleri, Orta Paleolitik çağına ait Kazma mağarasında bulunmuştur (Kuseynov, 1983: 484-490; Djafarov, 1992: 270-274). İlk basit emek aletleri; çapacak, kaşığı, tişe türlü sivri uçlu iş aletlerden oluşmuştur. İnsanlar tarafından taştan iş aletleri ve silahların yapımında obsidiyan (devegözü taşı), çakmaktaşı gibi sert taşlar kullanılmıştır. Obsidiyan yatağı Kelbecer rayonundaki Keçeldağla yanı sıra (Djafarov, 1985, s. 31) Nahçıvan'daki Batabat yaylağında da (Aliyev 1991, s. 90) bulunmaktadır. Bu nedenle Nahçıvan'daki Erken Tunç çağına ait arkeolojik yerleşimlerden çok sayıda çakmak taşından yapılmış arkeolojik bulgular bulunmuştur. I. Kültepe yerleşiminin Erken Tunç çağına ait IX. inşaat katından bulunmuş 57.000 den fazla çakmaktaşı galpelerine dayanarak bu yerleşimde araştırma yapan O.Habibullayev böyle bir düşünce söylemiştir ki, I. Kültepedeki çakmaktaşı galpelerinin bulunduğu bölüm bu taştan çeşitli aletlerin hazırlandığı üretim merkezlerinden biri olmuştur (Abibullayev, 1982: 81, 104). O yüzden I. Kültepe ve çevresinden bulunmuş taş işleme işçilik alanı ile ilgili arheoloji bulguları iki gruba ayırmak olasıdır.

1. İşçi aletleri
2. Silahlar.

#### 1.1. İşçi Aletleri.

Nahçıvan'daki Erken Tunç çağına ait arkeolojik yerleşimlerden bulunmuş işçi aletlerini orak dişleri, sürtkeçler (rende), çekiçler, havandalar oluşturmaktadır.

**1.1.1. Orak Dişleri:** Bu iş aleti gri, pembe ve kahve rengli çakmaktaşıdan üçgen ve dörtgen biçimde yapılmıştır. Bunların işlek yüzü her iki taraftan sivri hale getirilmiştir (tab: I, 6, 7). Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti topraklarındaki Erken Tunç çağına ait I. Kültepe (Abibullayev, 1982: 81), II. Kültepe (Aliyev, 1977: 42), Mahta Kültepesi (Seyidov, 2003: 96) yerleşimlerinden bu türlü taş aletler bulunmuştur. Onlar biçim ve özelliğine göre Babaderviş (İsmayilov, 1978: 67), Mingeçevir (Aslanov, Vaidov, İone, 1959: tab IV), Kobustan (Muradova, 1979: 64, 65) vb. ile yanı sıra Güney Kafkasya'daki arkeolojik yapılardan (Kuftin, 1941: tab: XIX) bulunmuş orak dişleri ile benzerlik oluşturur.

**1.1.2.** Den Taşları ve Sürtgeçler (rendeler): Nahçıvan'daki I. Kültepe (Habibullayev, 1959: 48), II. Kültepe (Aliyev, 1977: 43; Seyidov, 1993: 46), Mahta Kültepesi, Ovçular tepesi ((Seyidov, 2003: 40, 42) ) vb. yerleşimlerden hem tam olarak, hem de kırılmış biçimde den daşları ve sürtgeçler (rendeler) bulunmuştur. Onlar kırmızı ve gri renkli taşdan, cürufdan, granitden (porfier) ve diğer taşlardan farklı biçimde yapılmıştır.

Den taşları iki gruba ayrılmaktadır: *Birinci grup* den taşları kayak biçimli yapılmıştır. Bunların oturacağı yarı dairesel, üst kısmı çukurdur, her iki taraftan uçları yukarıya kalkmıştır (tab: I, 1, 5). *İkinci grup* den daşları oval biçimlidir. Oval biçimli den taşlarının üst bölümü yassı, oturacağı kabarık yapılmıştır (tab: I, 4).

Sürtgeçler (rendeler) uzun biçimde yapılmıştır. Onun kullanılan yüzü yassı, kullanılmayan yüzü ise kabarıktır. Çoğunun uçları yarı dairesel yapılsa da bazıları azıcık kabarıktır. Nahçıvan`ın eski yerleşim yerlerinde bulunmuş den taşı ve sürtgeçlerin benzerleri Mingeçevir (Aslanov, Vaidov, İone, 1959: 152), Üzerliktepe (Kuşnareva, 1959: 340), Kilikdağ, Hanlar (Kumel, 1938: 21), Karabağ (Çaferov, 2000: 60), Babaderviş (İsmayılov, Aliyev, 1972: 68) yerleşim yerlerinde ve Güney Kafkasya'daki diğer arkeolojik yapılarda tesbit edilmiştir (Kuşnareva, Çubınşvli, 1970: 13-15).

**1.1.3.Çekiçler:** Bu arkeolojik malzemeler bazalt, çüruf ve ya çay taşından uzun biçimde yapılmıştır. Çoğunluğu basittir, bazılarının üzerinde bir ve ya birkaç yiv (yontma) açılmıştır (tab I, 2, 3). Nahçıvan'daki eski yerleşim yerlerinden olan Tuzdağ (Nikitin, 1882, 110), I. Kültepe (Abibullayev, 1982: 153), II. Kültepe (Aliyev, 1977: 45; Seyidov, 1993: 50) vb. yerleşimlerinden bulunmuş taş çekiçler biçim ve özelliklerine göre iki gruba ayrılır:

*Birinci gruba* kabarık gövdeli taş çekiçler dahildir (tab: I, 3). Bunların çoğunluğunun ortası kabarık, uçları yarı dairesel biçimdedir, üzerinde bir veya bir çok yiv (yontma) yapılmıştır. Uzun ve üçgen biçimli taş çekiçlerden farklı olarak bu türlü çekiçlerde yiv onların üstünde ve yan bölümündedir.

*İkinci gruba* dahil olan taş çekiçler; üçgen biçimli, üst tarafı dar, yan tarafı enli, uzun biçimde açık ve koyu gri renkli tuf (cüruf) taşından yapılmıştır (tab: I, 2). Bu tip çekiçlerin çoğunun her iki yüzeyi yassılanmıştır. Bir ucu sivri, diğer ucu ise yarı dairesel biçimdedir. Üzerlerinde bir ve ya bir kaç yiv yapılmıştır. Yontma oyuklar onların üzerini ve gövdesinin ortasını kuşatır.

Nahçıvan`ın eski yerleşim yerlerinde bulunmuş her iki grup taş çekiçlerin, den taşların ve sürtgeçlerin (rendeler) benzerleri, Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde (Mingeçevir (Aslanov, Vaidov, İone, 1959: 150), Üzerliktepe (Kuşnareva, 1959: 343), Kilikdağ, Hanlar (Kumel, 1938: 19) vb.) tesbit edilmiştir.

**1.1.4. Havandalar:** Nahçıvan'daki Erken Tunç çağına ait arkeolojik yerleşimlerden I. Kültepe (Abibullayev, 1982: 153), II. Kültepe (Aliyev, 1977: 42; Seyidov, 1993: 36) vb. bulunmuş havandaların hepsi gri tuf (cüruf) taşından yapılmıştır. Havanın gövdesi kabarıktır. Üzerinde yontma tekniği ile kovuk yapılmıştır (tab I, 14). Havanın tokmağı uzun biçimlidir (tab I, 19, 20). Tokmağın işlek tarafı oval biçimde, havanın kovuğuna uygun yapılmıştır. Tokmağın bu tür hazırlanması havanda yemeli bitki denlerini, boyak otlarını, tuzu vb. dövmeyi kolaylaştırır.

Nahçıvan'daki eski yerleşim yerlerinde bulunmuş havandalar biçim ve özelliğine göre Kilikdağ, Hanlar (Kumel, 1938: 19, 21), Mingeçevir (Aslanov, Vaidov, İone, 1959: 21-25), Üzerliktepe (Kuşnareva, 1959: 348), Karabağ (Caferov, 2000: 70), Babaderviş (İsmayılov, Aliyev, 1972: İsmayılov, 1978: 81), Şamhor (Halilov, 1959: 152) vb. yerleşim yerlerinden bulunmuş arkeolojik malzemelerle benzerlik oluşturur.

**1.1.5. Ok uçları:** Nahçıvan'daki Erken Tunç çağına ait I Kültepe, II Kültepe, I Mahta Kültepesi yerleşimlerinden obsidiyandan yapılmış ok uçları bulunmuştur. Onlar darbelenme, şarapnel tekniğiyle üçgen ve yaprak biçimde yapılmıştır (tab. I, 8, 9, 10). Kemik ve metal ok uçları gibi onlar da kanatlı ve kanatsız olmak üzere iki gruba ayrılır. Her iki tip ok uçlarının uçları ince ve keskin yapılmıştır. Onların bir grubunun arkasında oka geçirmek için oyuk, bazılarında ise küçük çıkıntı yapılmıştır. Kanatsız ok uçları ile kıyasla kanatlı ok uçlarının değdiği yerden kolaylıkla çıkması zordur. Her iki grup ok uçları Güney Kafkasya'da daha çok yaygındır. Benzerleri Mingeçevirde (Kazıyev, 1951: 12-14; Aslanov, Vaidov, İone, 1959: tab: XV, 1-15), Genceçay bölgesinde (Nerimanov, 1958: tab: II, IV), Gedebeş'de (Munçaev, 1975; 115) ve diğer yerleşimlerde yeterince bulunmuştur.

## 2. Kemikçilik Sanat Alanı

Taşışleme işçilik alanı gibi kemikçiliğin de tarihi Palaeolit çağa uzanmaktadır. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin topraklarında en eski kemik ürünler Orta Paleolitik çağına ait Kazma mağarasında bulunmuştur. Kazma mağarasından bulunmuş kemik ürünlerine ikisi işlenmiştir. Onların biri tamamen diğeri ise kısmen deşilmiştir. Tam deşilen kemik ceylanın aşık kemiğidir (tab: I, 14, 15).

Nahçıvan'daki Erken Tunç çağına ait yerleşimlerden (I Kültepe, II Kültepe, Ovçulartepesi vb.) bulunmuş kemik ürünler işçi aletleri ve silahlar olmak üzere iki grupta değerlendirilebilir:

**Silahlar ve İşçi aletleri:** Kaşağı, partahlayıcı aletler, eyircekler, kemik bizler büyükbaş hayvanın bacak kemiğinden yapılmıştır (tab: I, 17, 18). Nahçıvan'daki Erken Tunç çağına ait yerleşimlerden (I Kültepe, II Kültepe, Ovçulartepesi vb.) bulunmuş kemik silahları

ok uçları oluşturur. Onların bir grubu yaprak, bazıları üçgen biçiminde yapılmıştır. Ok uçları kanatlı ve kanatsız olmak üzere iki gruba ayrılırlar. Kanatlı ok uçları, kanatsız ok uçları ile kıyasla daha çok tehlikelidir. Bunun nedeni kanatlı ok uçlarının değdiği yerden kolaylıkla çıkmasının zor olmasıdır. I Kültepe (Habibullayev, 1959: 53), II Kültepe (Seyidov,2003: 102) yerleşimlerinden bulunmuş kemik ok uçlarının benzerleri Azerbaycan'daki Kobustan (Muradova,1979: 73-74), Babaderviş (Kuşnareva, Çubınşvili, 1970: 175), Üzerliktepe (kuşnareva 1959, s. 410) vb. yerleşimleriyle yanı sıra, Karaz (Koşay, 1959: 394), Göytepe (Brown, 195, pis 13, 1452) vb. yerleşimlerinden de bulunmuştur.

### 3. Seramikçilik Sanat Alanı

Eski sanat alanlarından biri olan seramikçilik, kilin özel şekle dönüştürülmesi ve özel pişirilmesi ile ilgili bir meslektir. Erken Tunç çağında Nahçıvan seramikçileri tarafından kilden çeşitli biçimli arkeolojik malzemeler yapılmıştır. Nahçıvan'daki II Kültepe yerleşiminin Erken Tunç Çağına ait VII. Ve IX. inşaat katından dikdörtgen biçimli bir seramik fırının kalıntıları bulunmuştur. Azerbaycan'ın bütün ilçelerinde olduğu gibi Nahçıvan'da da seramik fırınlarının ancak az bir bölümü iyi kalmıştır. Tüm fırınların kap biriken kısmı tamamen dağılmıştır. I Kültepe yerleşiminin VII inşaat katında bulunmuş benzersiz seramik fırının kalıntılarında şimdilik Güney Kafkasya arkeolojik yerleşimlerinde rastlanmamıştır. Erken Tunç çağında Nahçıvan seramikçileri tarafından kilden kil kaplar, hayvan fügürleri ve ocaklar yapılmıştır.

#### 3.1. Kil Kaplar

Kil kaplar (küpe, kase, çömlek vb. türlü kaplar) tarım, sofraya veya mutfak seramiği olmak üzere iki ana gruba ayrılmaktadır. Kapların boyutu, biçimi, üzerindeki desenleri, hazırlandığı malzeme ve hazırlanma teknolojisine göre birbirinden farklıdırlar (tab: I, 1, 21-24). Kil kapların yapımında el aletleri yanısıra seramikçiler tarafından kilin yoğrulması (hazırlanması), kapların kurutulması alanındaki teknolojik gelişmeler de önemli yer tutmaktadır. Kapların yapımında öncelikle üretim için yararlı olan kaliteli kum bulunmuş ve onun yapısının sağlam ve kaliteli olmasına önem verilmiştir. Şu nedenle çeşitli kilden yapılmış kapların içeriği birbirinden farklı olmuştur. Kapların yapıldığı kilin kaliteli olmasını artırmak için onun bünyesine saman, iri veya küçük kum taneleri katılmıştır. Yüksek kaliteli kilden yapılmış kaplar daha çok yararlı, daha çok uzun süreli olmuştur. Kapları üretirken onların biçimlerine özel dikkat edilmiştir. Kabı belli biçimde yaptıktan sonra onun pişirilme sırasında çatlamasından korumak için özel yöntemler kullanılmıştır. Önce kabı birkaç gün gölge yerde bırakıp hafif kurutmuşlardır. Sonra kabı değişik sıcaklıklarda pişirmişlerdir. Kaplar orta sıcaklıkta (çok yüksek olmayan sıcaklıkta) pişirilirken onun üzeri ve içerisi hisle

kaplanmıştı. Yüksek sıcaklıkta pişirilmiş kapların çoğunluğunu çatlamaktan korumak için şüyürlemişlerdir. Pişirilme sırasında herhangi bir biçime alınmış kap oksitleştirici kimyasal proses sırasında sıcaklığın etkisinden dolayı çeşitli renklerde olmuştur. Bu sırada kabın dış yüzeyi kararmış, iç yüzeyi ise karbon birleşmesinin etkilememesi sonucunda açık renkli kalmıştır. Kabın pişirilmesi sırasında onun çeşitli renklerde olmasında kilin içerdiği demir bileşikleri büyük önem taşımıştır. Pişirilme sürecinde tüm demir bileşikleri, demir oksidine çevrilerek kabın boyanmasını (renklenmesini) etkilemiştir. Kapların boyanmasında boyak bitkileri ve çeşitli mineraller de kullanılmıştır. Markans oksidinden kestane, bakır oksidinden yeşil, demir oksidinden sarı ve kobalt oksidinden mavi renkler alınmıştır.

Nahçıvan seramikçileri tarafından kil kapların yapımında uygulanan temel aşamalardan birini kapların süslenmesi oluşturur. Süslemede çeşitli desenler kullanılmıştır. Kapların üzerindeki konsentrik daireler fırın çarkının, kazıma, basma, yapma, mühürleme v.b. yöntemi ile vurulmuş desenler ise ustaların çeşitli emek aletleri kullandıklarını kanıtlamaktadır. Kabların süslenmesinde kullanılan geometrik desenler basit ve karmaşık yapılı olmak üzere iki ana gruba ayrılırlar. Basit geometrik desenlerden dalgalı, düz ve kırık çizgiler daha çok yaygındır. Birleşik geometrik desenler daire, romb dörtgen ve üçgenlerin kombinasyonundan oluşur. Bu geometrik desenler Nahçıvan'ın eski aşiretlerinin yaşam tarzı, dini-ideolojik görüşleri ve seramikçilerin bu alandaki işçilik alışkanlıkları ile ilgilidir. Kabın üzerinde bulunan desenlerin ince ve düzenli olmasında seramikçinin kullandığı desenleme araçlarının mükemmelliği de önemli yer tutar.

Erken Tunç çağında kapların yapılması, süslenmesi Eneolit çağına kıyasla daha mükemmeldir. Bu çağda Eneolit çağının desenleme yöntem ve biçimleri bulundurulmasına rağmen yeni desenleme motifleri de kullanılmıştır. Nahçıvan'daki Erken Tunç çağı yerleşimlerinden bulunmuş "Kür-Aras kültürü"ne ait kil kaplar boz, konur, siyah ve pembe renkli yapılmışlar ve onların bir grubu cilalanmıştır. Bütün Erken Tunç çağının yerleşimlerini (I. Kültepe, II. Kültepe, Ovcıartepesi, Mahta Kültepesi, Halec, Erebyengice, Şortepe) birleştiren genel özelliği, onlardan siyah cilalı, pembe astarlı kaplar ve yarımşar biçimli simgelerin bulunmasıdır. Bir grup araştırmacı, yarımşar biçimli simgelerin Eneolit çağına ait kapların üzerindeki tümör yapımların devamı olduğunu, bunların üzerindeki deşiğin açılması ile oluştuğunu kaydetmektedirler (Aşurov, 2002: 21). Bu çağın seramik mamulâtının bir kısmında pişmemiş tabakanın olması ve bazı kapların yüzeyinde lekelerin kalması, seramiğin yapıldığı ham maddenin teknolojisinde ve pişirilme tekniğinde yüksek seviyenin olmaması ile ilgilidir. İnce duvarlı, iyi cilalanmış kapların yapılması, ham maddenin teknolojisi ve pişirme tekniğinin geliştiğini gösterir. Erken Tunç çağının karakteristik özelliklerinden biri de



kapların ağız kenarının dikdörtgen biçimde dışa çıkması, kablarn iki taraftan iyice sıkılarak, dışarıdan ankoplanması, simetrik ve düzenli olmasıdır. Bu çağa ait kapların bazılarının ağız kenarlarının rels biçiminde yapılması Doğu Anadolu için karakteristiktir. II. Kültepe arkeolojik yerleşiminde bulunmuş bu türlü kapların benzerleri Göytenin Erken Tunç çağı tabakasnda bulunmuştur (Bahşeliyev, 2007: 108).

Erken Tunç Çağında Nahçıvan'da seramikçiler tarafından kapların süslenmesinde oval ve yarı dairesel batıklar, zigzag işaretler, «S», «L», «M», «Y» biçimli desenler vb. kullanılmıştır. Üzeri oval veya yuvarlak batıklarla süslü kaplar I. Kültepe, II. Kültepe, I. Mahta Kültepesi yerleşimlerinde bulunmuştur (Bahşeliyev, 2004: 50). I. Kültepe yerleşiminden bulunmuş üzerinde kabartma yöntemiyle "M" biçimli desen çizilmiş kil kap (Abibullayev, 1982: 133) Yanıktepe yerleşiminden bulunmuş bir grup kaplarla benzerlik oluşturur (Kuşnareva, Çubınşvili, 1970: 89). I. Mahta yerleşiminden üzeri çizme desenli süslenmiş bu tip pek çok kap bulunmuştur (Aliyev, Aşurov, 1992: 39). I. Kültepe (Abibullayev, 1982: 127) ile II. Kültepe'de (Seyidov, 1993: 120) tespit edilmiş üzeri zigzag desenli kil kaplar Güney Kafkasya (Kuşnareva, Çubınşvili:1970: 166), Ön Asya'nın arkeolojik yerleşimlerinin (Sevin, Özfirat, Kavaklı, 2000:852) kil kaplarının bir grubu ile benzerlik oluşturmaktadır.

### 3.2. Eski Heykeltıraşlık Ürünleri

Nahçıvan'daki Erken Tunç çağı yerleşimlerinden keçi, köpek, boğa, at gibi kil hayvan figürleri bulunmuştur. Onlar eski heykeltıraşlık ürünleridir. I. Kültepe yerleşiminin Erken Tunç çağı tabakasından 21, I. Mahtadan 4 adet boğa figürü bulunmuştur. Bu arkeolojik malzemelerin uzunluğu 4,5-6,7 cm, yüksekliği 3-4 cm 'e yakındır. I. Kültepe yerleşiminde bulunmuş boğa figürlerinden birkaçının burnunda oyuk açılmıştır. Bazılarının gözleri çizim yöntemi ile yapılmıştır. Bu özellikler I. Mahta yerleşiminin boğa figürlerinde de bulunmaktadır. I. Kültepe yerleşiminin Erken Tunç çağı tabakasnda bulunmuş boğa figürlerinden birinin boynuzları yukarı kalkmış şekilde yapılmıştır. Figürün kuyruğu arkaya çıkıntılı biçimde, gözleri küçük oyukşeklinde yapılmıştır (tab: I, 25). I. Kültepe yerleşiminde bulunmuş bacakları birbirinden uzakta yapılmış boğa figürlerinden bir kısmının başı uzun biçimde yapılmıştır (tab: I, 26). Bazı boğa figürlerinin gövdesi arkadan enine doğru genişlemiş, başı ise çıkıntılı şekilde gösterilmiştir (tab. I, 27). Bir grubunun bacakları bitişik yapılmıştır (tab. I, 28). Araştırmacı O. Habibullayev'e göre, Nahçıvan'daki Erken Tunç çağı yerleşimlerinde çoğu boğa figürlerinin bulunması kanıtıyor ki, bu çağda, hayvancılık ve tarımın yanısıra insanların dini ideolojik düşüncelerinde de boğa önemli yer tutmuştur. Boğa figürleri dini ayinlerin kullanılması sırasında kırılmıştır (Abibullayev, 1982: 142). I. Mahta

yerleşiminden bulunmuş boğa figürlerinden biri özelliği ile farklılık oluşturmaktadır. Boğanın başı ileriye doğru yönelmiş, boynuzları Anadolu yerleşimlerinden bulunmuş bir grup boğa figürleri gibi hilal biçimde ([http://www.gezi.gen.tr/destinasyonlar\\_bogazkale.asp](http://www.gezi.gen.tr/destinasyonlar_bogazkale.asp)), bacakları ise hareket halinde yapılmıştır (tab: I, 26). Boyun kısmında ikili oyuk açılmıştır (tab: I, 31). Figürün sol yanı üzerinde kavis biçiminde Göytepe yerleşiminden bulunmuş bazı boğa figürlerinde olduğu gibi noktasal dört küçük oyuk yapılmıştır. Bu oyuklar dikey yönde dizilerek görünüş olarak hilal tasvirine benzemektedir. Bu figür noktaların sayısına ve yapımına göre Göytepe figüründen biraz farklıdır. V.Bahşeliyev gök figürlerinin ev hayvanları ile birleştirilmesini esas tutarak bu tip boğa figürlerini değerlendirmiş, bunu gök cisimlerle ilgili olduğunu göstermiştir (Bahşeliyev, 2004: 47).

Nahçıvan'daki Erken Tunç çağı yerleşimlerinde bulunmuş kil boğa figürlerinin enselerinde oyuk açılması hakkında da araştırmacılar tarafından farklı görüşler ileri sürülmüştür. O. Hehubullayev'e göre bu tip boğa figürleri küçük araba modellerine bağlanmak için yapılmıştır (Abibullayev, 1982: 143). S.Aşurov'a göre bu tip boğa figürlerinden amulet olarak kullanılmış, ve dini ayin yapılmıştır. Bu nedenle I. Mahta yerleşiminde bulunmuş bu tür kil hayvan figürlerinin ensesindeki değişim kenarında değil, içerisinde sürtünme izleri bulunmaktadır (Aşurov, 2002: 67).

Kültepe I yerleşiminin Erken Tunç çağı tabakasından (Abibullaev, 1982: 140-141), I Mahta'dan (Aliyev, Aşurov, 1992: 40) bulunmuş köpek (tab. I, 30 19), koyun figürlerinin (tab: I, 29) çoğu kırılmış, bazıları ise az da olsa sağlam kalmıştır. Bu tip hayvan figürlerini Güney Kafkasya'daki Büyük Kesik ve II. Poylu (Müseyibli, 2008: 5-30) yerleşimleri yanısıra Kuzey Mezopotomya'daki Ubeyd kültürüne ait III. Yarımtepe (Merpert, Munçayev, 1982: 148), Güney Mezopotomya'daki Ur, Suriye'deki Tell Hazne (Munçayev, Merpert, Bader, 1990: 10), Anadolu'nun eski yerleşimlerinden çok sayıda bulunmuştur.

Nahçıvan'daki Erken Tunç çağı yerleşimlerinden bulunmuş kil hayvan figürlerinden bir grubunu at figürleri oluşturur. I. Mahta'dan (Aşurov, 2002: 67), I. Kültepe yerleşiminden bulunmuş Erken Tunç çağına ait kil at figürleri bu türlü arkeolojik bulgulardır. Diğer hayvan figürleri gibi onların da çoğu kırılmıştır (Aleperov, 1994: 32). I. Mahta yerleşiminde bulunmuş Erken Tunç çağının at figürü, siyah renkli kilden yapılmış ve yüzeyi cilalanmıştır (tab: I, 32). Figürün başı ve vücudu kırık, ensesi ve ön bacakları nispeten sağlam kalmıştır. Figürün bacakları bitişik yapılmıştır. Ensesinde yapma zolakla atın yelesini andıran desen yapılmıştır. Bu figür, biçim ve özelliğine göre, Karaz yerleşim yerinden bulunmuş bir grup at figürü (Koşay, Turfan, 1959: 351) ile Anadolu'nun eski yerleşimlerinin bir çoğundan bulunmuş at figürü ile benzerlik oluşturmaktadır.



#### 4. Metalurji ve Metal İşleme Sanat Alanı

Erken Tunç çağının sanat alanlarından birini metalurji ve metal işleme oluşturur. Yapılan arkeolojik kazılar sırasında, Nahçıvan'daki Erken Tunç çağı yerleşimlerinden bu sanat alanı ile ilgili çeşitli arkeolojik malzemeler bulunmuştur. II. Kültepenin Erken Tunç çağı tabakasında bulunmuş metal eritme fırınının ve metal işleme atölyesinin kalıntıları, I. Kültepe, II. Kültepe, Aşağı Daşarh, Ovçular tepesi vb. yerleşimlerden bulunmuş tunç iğne, biz sancaklar, ok ve mızrak uçları, süs eşyaları (yüzük, bilezik vb.) bu tip arkeolojik malzemelerdendir (Bahşeliyev, 2005: 33-43). I. Kültepeden, II Kültepeden tespit edilen çok sayıda metal mamulü, iki taraflı kil kalıp, körük uçlukları, metal işlemeyle ilgili ocaklar, Erken Tunç çağında Nahçıvan'da metalurjinin geliştiğini göstermektedir. Bu çağda metal mamullerini dökme yöntemi ile hazırladıktan sonra dövme, burma ve kesme yöntemleri de kullanılmışlardır (Bahşeliyev, 1997: 25).

**Mızrak uçları:** Mızrak uçları boru biçimli ve yassı, yaprak biçimli olmak üzere iki tipe ayrılır. Her iki tip mızrak uçlarının ucu sivri, tiyesi enli ve uzun biçimde yapılmıştır. Boru biçimli mızrak ucu I. Kültepeden bulunurken yassı, Düşük Daşarh adındaki yaprak biçimli mızrak ucu ise II. Kültepede Erken Tunç çağı tabakasından bulunmuştur. Erken Tunç çağına ait olan her iki tip mızrak uçları M.Ö. IV bin yılın sonuna ait olduğu tespit edilmiştir (Seyidov, 2003: 105). Nahçıvan'daki Erken Tunç dönemine ait arkeolojik anıtlardan elde edilen mızrak uçlarının benzerleri Haçbulak kurganından (Kesemenli, 1999: tab. II, 7), Sahere (Kuftin, 1949: 75) kabirlerinde ve diğer arkeolojik yerleşimlerinde bulunmuştur.

**Ok uçları:** Ok uçları kanatlı ve kanatsız olmak üzere iki tipe ayrılır. Kemik ok uçları gibi tunçtan yapılmış kanatlı ok uçları da kanatsız ok uçları ile kıyasla daha çok tehlikelidir. Bunun nedeni, bu türlü okların değdiği yerden kolaylıkla çıkmasının zor olmasındandır. Nahçıvan'daki Erken Tunç çağına ait arkeolojik yerleşimlerden elde edilen her iki tip ok uçlarının benzerleri Kobustan (Muradova, 1979: 78), Babaderviş (İsmaiylov, 1978: 81-84) vb. yerleşimlerinde de bulunmuştur.

#### SONUÇ

Yapılan bilimsel araştırma sonucu şunları söyleyenebilir: Erken Tunç çağında Nahçıvan'da sanatkarlık gelişmiştir. Bu dönemde insanlar çeşitli sanat alanları ile (seramikçilik, metal işleme, ta işleme vb.) uğraşmışlardır. Erken Tunç çağında taştan el aletleri ve silahların yapımında keskin kalpeler veren obsidian, çakmaktaşı taşları kullanılmıştır. Darbelenme yöntemiyle çapa, kaşağı, iş aletleri, ok uçları yapılmıştır. Metal ok ve mızrak uçlarının, iş aletlerinin yapımında dökme, dövme vb. yöntemler kullanılmıştır.

Erken Tunç çağında seramikçiler tarafından kil kapların süslenmesinde kazıma,

basma, geometrik desenler vb. kullanılmıştır. Geometrik desenler basit ve karmaşık yapılmıştır. Basit geometrik desenlerde dalgalı, düz ve kırık çizgiler daha çok yaygındır. Birleşik geometrik desenlerde kapların üzeri daire, romb, dörtgen ve üçgenlerin kombinasyonu ile süslenmiştir.

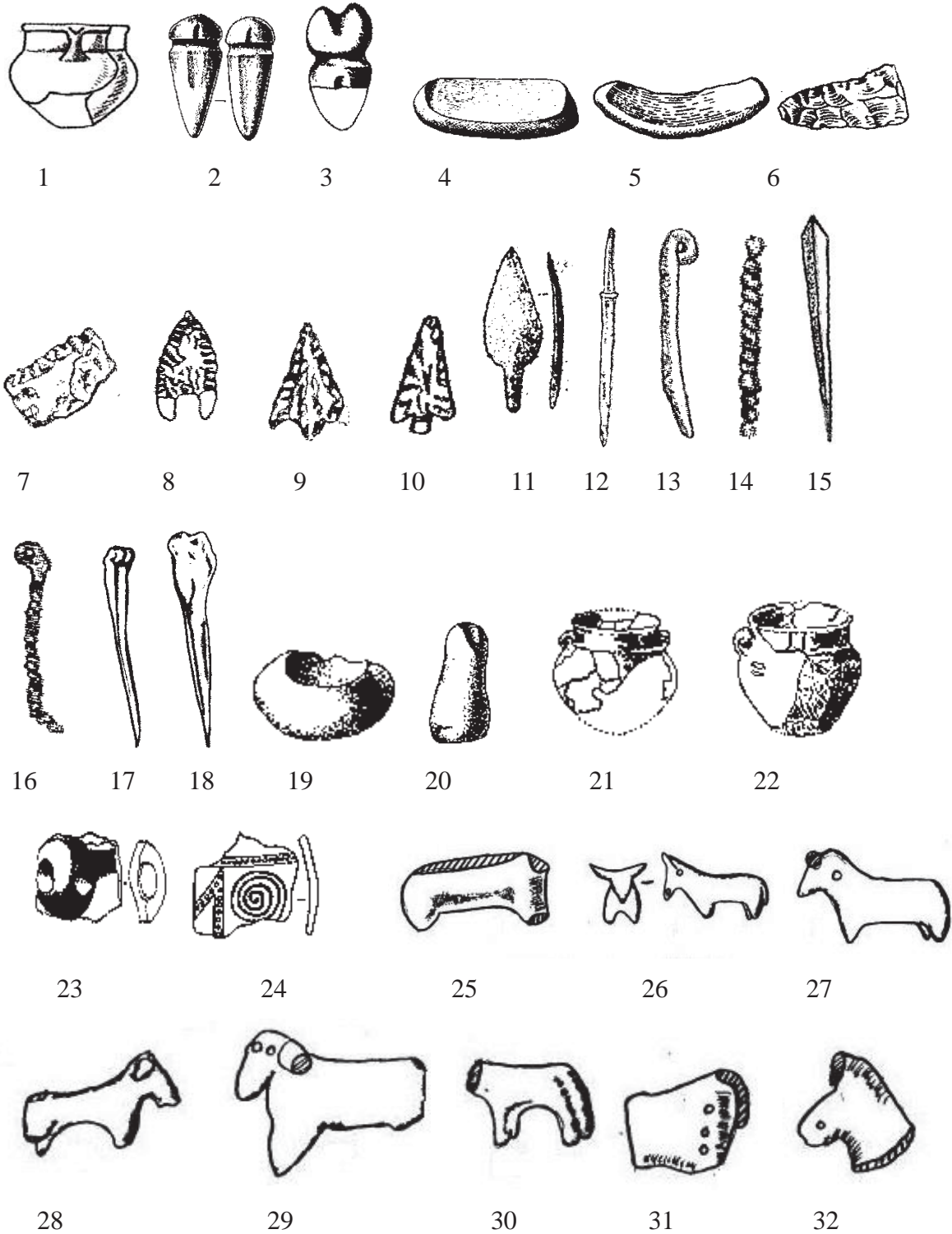
Nahçıvan'daki Erken Tunç çağına ait yerleşimlerden bulunmuş kil figürler, eski heykel örneklerinden olup bu dönemde Nahçıvan'da heykeltıraşlığın olduğunu göstermektedir. O zamanlarda yaşayan insanların çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşan aşiretler olması ve bu alandaki yetenekleri, dini-mitolojik düşünceleriyle de ilişkili olduğu söylenebilir. Hem kil kapların, hem de metal memullarının süslenmesinde ve eski heykellerin yapılmasında Güney Kafkasya, Ortadoğu, Urmiye Havzası ve Doğu Anadolu'nun Erken Tunç çağı yerleşimlerinden bulunmuş arkeolojik bulgularla benzerlik olması, bu alanda kültürlerarası ilişkilerin olduğunu kanıtlamaktadır.

## KAYNAKÇA

- Abibullaev, O. A. (1982). Eneolit İ Bronza Na Territorii Naxiçevanskoy ASSR, Bakü, Bilim, s. 314.
- Aşurov, S.H. (1992). Nahçıvan'ın İlk Tunç Devri Keramikası. Bakü, Nafta-Pres, s.158.
- Aliyev, V. H., Aşurov, S. H. (1992). "Maxta Tunç Devri Abideleri Hakkında". Azerbaycan'da Arkeologiya ve Etnografya Konferansı, Bakü, Nafta-Pres, 2, s. 39-41.
- Aliyev, V. H. (1977). Azerbaycan'da Tunç Devrinin Boyalı Kaplar Medeniyeti, Bakü, Bilim, s. 163.
- Alekperov, A. B. (1994). Terrokati drevnoko Azerbaydjana. Bakü, Bilim, s. 134.
- Aslanov, Q.M., Vaidov, R.M., İone, Q.İ. (1959). Drevni□e Minkeçaur. İzdatelstvo AN Azerb. SSR, s.191.
- Bahşeliyev, V.B. (1997). Nahçıvan Arkeolojisi, Arkeoloji ve sanat yayımları, s.128.
- Bahşeliyev, V.B. (2004). Nahçıvan'ın Kadim Tayfalarının Manevi Medeniyeti, Bakü, Bilim, s. 320.
- Bahşeliyev, V.B. (2005). Drevniya metallurgiya i metalloobrabotki na territorii Naxiçevani. Bakü, Bilim, s. 120.
- Bahşeliyev, V.B. (2007). Azerbaycan Arxeolojisi. Bakü, Bilim, s. 238.
- Caferov, H.T. (200). Azerbaycan E.A. IV minilliyin sonu-I minilliyin evvellerinde (Karabağ'ın Qarqarçay ve Terterçay havzasının materyalları esasında). Bakü, Bilim, s. 187.
- Halılov, C.E., (1959). Qarbi Azerbaycan'ın Tunç Devri ve Demir Devrinin evvellerine ait abideleri. Bakü, Azerbaycan SSR EA, s. 171.
- Habibullayev, O.A., (1959). Kültepede arkeoloji kazıntılar, Bakü, Bilim, s. 134.
- İsmayılov, K.S., Aliyev, V.H., (1972). Babaderviş qedim yaşayış yerinin qebir abideleri. Bakü, Azerbaycan SSR EA Haberleri, № 2, s. 38-51.
- İsmayılov, K.S. (1978). Arkeolokiçeskoye issledovaniye drevnoko poseleniya Babaderviş. Bakü, Bilim, s. 102.
- Kaziyev, S.M., (1951). "O nekotorix tipax orujiya iz Minkeçaura", MKA, Bakü, AN. Az SSR, t. II, , s. 5-30.
- Kuşnareva, K.H. (1959). "Poseleniye epoxi na xolme Üzürlüktepe okolo Aqdama". MİA SSR, s. 242-388.
- Kuşnareva, K.K., Çubınşvili, T.N. (1970). Drevniya kulturu Yu□jnoqo Kavkaza. Leningrad, s. 191.
- Kuftın, B.A. (1941). Arkeolokiçeskiye raskopki v Trialetti. Tblisi, AN KSSR, s. 492.
- Kuftın, B.A. (1949). Arkeolokiçeskaya marşurutnaya ekspediçiya 1945 q. v Yuqo-Osetiyu I İmeretiyu. Tblisi, AN Kruzinskoy SSR, s. 229.
- Qumel, Y.İ. (1938). "Arkeolokiçeskiye razvedka na Kilikdaqe", Az.FİA SSR, №2, s. 17-29.
- Merpert, N.Y., Munçayev, P.M. (1982). "Poseleniya ubeydskoy kulturu Yarımtepe III v Severnoy Mezopotomii", Sovetskaya arkeolokiya № 4, s. 148-149.
- Muradova, F.M. (1979). Kobustan tunc devrinde. Bakü, Bilim, s. 117.
- Munçayev, R.M. (1975). Kavkaz na Zare epohi bronzi, Moskova, Nauka, s. 414.
- Munçayev, R.M., Merpert, N.Y., Bader, N.O. (1990). "Tell Hazna" I. Sovetskaya arkeolokiya, Moskova, Nauka, № 3, s. 5-24.
- Müseyibli, N.E. (2008). "Qedim Azerbaycan'da köpeklerden istifade ve köpek kultu". Azerbaycan arkeologiyası ve etnoqrafiyası, Bakü, Nafta-Press, s. 5-30.
- Nerimanov, İ.H. (1958). Genceçay bölgesinin arxeoloji abideleri. Bakü, Az SSR EA, 1958, s. 42.
- Nikitin, K.A., (1882). "Qorod Naxiçevan i Naxiçevanskoy uyezd". SMOMPK, Tblisi, vip. 2, s. 110-142.
- Seyidov, A.K. (1993). Pamyatniki Kuro-Arakskey kulturu Naxiçevani. Baku, Bilgi, s. 164.

Seyidov, A.Q. (2003). Nahçıvan e.ə VII-II minilliklerde, Bakü, Bilim, s. 339.

Sevin, V., Özfirat, A., Kavaklı, E. (2000). "Van-Karagündüz Höyüğü Kazıları (1997 Yılı Çalışmaları)", Belleten LKIII/238, s. 847-882.



0 2 4 6

Tablo I.